

механізмів, здійснює деструктивний вплив, наслідком якого є відрив від реальності та ходіння хибним колом у несвідомій реалізації прагнення єднатись із первинними лібідними об'єктами. Наприклад, певна позитивна інтроєктована риса лібідного об'єкта може ідеалізуватися суб'єктом. У результаті з'являється ригідна установка – діяти так, а не інакше, котра підкріплюється раціоналізацією та іншими ситуативними захистами, які адаптують таке прагнення до ситуації. Це спричинює суб'єктивну зінтегрованість психіки та її закритість для нового досвіду. Також унаслідок ідентифікації зі значущою особою дитина немовби проживає життя батьків, поступово і невидимо втрачаючи тотожність із собою, відчуття власної індивідуальності.

Отже, механізм ідентифікації з первинним лібідним об'єктом передбачає інтроєкцію його властивостей, яка спричиняє психологічні зміни суб'єкта відповідно до певної риси. За цим усім стоїть нереалізована інфантильна потреба суб'єкта “бути разом” з лібідними об'єктами, єднатись із ними, виконання якої принципово неможливе із-за наявності табу на інцест. Напруження від цієї суперечності витісняється завдяки інтегративній функції ідентифікації, яка здійснюється через процес інтроєкції. Але оскільки місце первинного лібідного об'єкта є “святим” і “недоторканим”, то дана інфантильна ситуація є і завершеною (завдяки інтегративній функції ідентифікації) і незавершеною водночас. За таких умов енергія, котра має вияв у активності, спрямовується не на досягнення просоціальних успіхів, налагодження конструктивних контактів з іншими людьми, а на реалізацію інфантильних потреб, які можуть імперативно керувати поведінкою, зумовлюючи слабкість суб'єкта.

1. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. – М.: Издательство “КСП”, 1996. – 247 с.

2. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / Пер. с англ. А. Ф. Ускова. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1998. — 368 с.

3. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе. – М.: Академический Проект, 2001. – 512 с.

4. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу /

Пер. с франц. Н. С. Автономовой. – М.: Высш. шк., 1996. – 623 с.

5. Лейбин В. М. Постклассический психоанализ. Энциклопедия. – Том 1. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – 472 с.

6. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.

7. Нюнберг Г. Принципы психоанализа и их применение к лечению невротозов / Пер. с англ. В. Варварова, К. Ягнюк. – СПб.: Университетская книга, 1999. – 354 с.

8. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Борнесса Э. Мура и Бернарда Д. Фаина / Пер. с англ. А.М. Боковикова, И.Б. Гриншпуна, А. Фильца. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2000. — 304 с.

9. Психологический словарь / Под ред. В.И. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.

10. Психологический словарь. – 3-е изд., доп. и перераб. / Авт.-сост. Копорулина В.Н., Смирнова М.Н., Гордеева Н.О. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 640 с.

11. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа / Пер. с англ. Л.В. Топоровой, С.В. Воронина и И.Н. Гвоздева, под ред. канд. фил. наук С.М. Черкасова. – СПб.: Восточно-Европейский Институт психоанализа, 1995. – 288 с.

12. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 528 с.

13. Франкл Дж. Незведанное Я / Пер. с англ. И.Е. Киселевой. – М.: Прогресс, 1998. – 358 с.

14. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я”. – М., 1925. – 59 с.

15. Фрейд З. Психоаналитические этюды / Составление Д.И. Донского, В.Ф. Круглянского. – Мн.: ООО “Попурри”, 1999. – 608 с.

16. Фрейд З. Я и Оно // Очерки по психологии сексуальности / Пер. с нем. – Мн.: ООО “Попурри”, 1999. – С. 455–478.

17. Ференци Ш. Теория и практика психоанализа: Пер. с нем. – М.: ПЕР СЕ, СПб.: Университетская книга, 2000. – 320 с.

18. Цизе П. Психоаналитическая теория влечений // Энциклопедия глубинной психологии. – Том I. Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие. Пер. с нем. / Общ. Ред. А.М. Боковикова. – М.: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. – С. 349–353.

19. Яценко Т. С. Теория і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.

20. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. – Київ: “Либідь”, 1996. – 264 с.

Надійшла до редакції 15.01.2008.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВНУТРІШНЬОЇ СУПЕРЕЧЛИВОСТІ ПСИХІКИ СУБ'ЄКТА ІЗ ФЕНОМЕНОМ ЕДІПОВОГО КОМПЛЕКСУ

Світлана АВРАМЧЕНКО

Copyright © 2008

В дослідженні проблеми внутрішньої суперечливості психіки нами вивчався феномен Едіпового комплексу. Вперше цим словосполученням скористався З. Фрейд у 1910 році, хоч раніше ним вживався термін “ядерний комплекс” (Kernkomplex) [див. роботу “Про дитячі сексуальні теорії” (1908р.)]. Це відкриття було підготов-

лено його довготривалою психоаналітичною роботою з клієнтами і завдяки самоаналізу, який привів його до визнання у собі любові до матері та змішаних з любов'ю ревностей до батька. У зв'язку з цим 15 жовтня 1897 року він написав Фліссу: “... стає зрозумілим, чому “Цар Едіп” захоплює нас з такою силою...; грець-

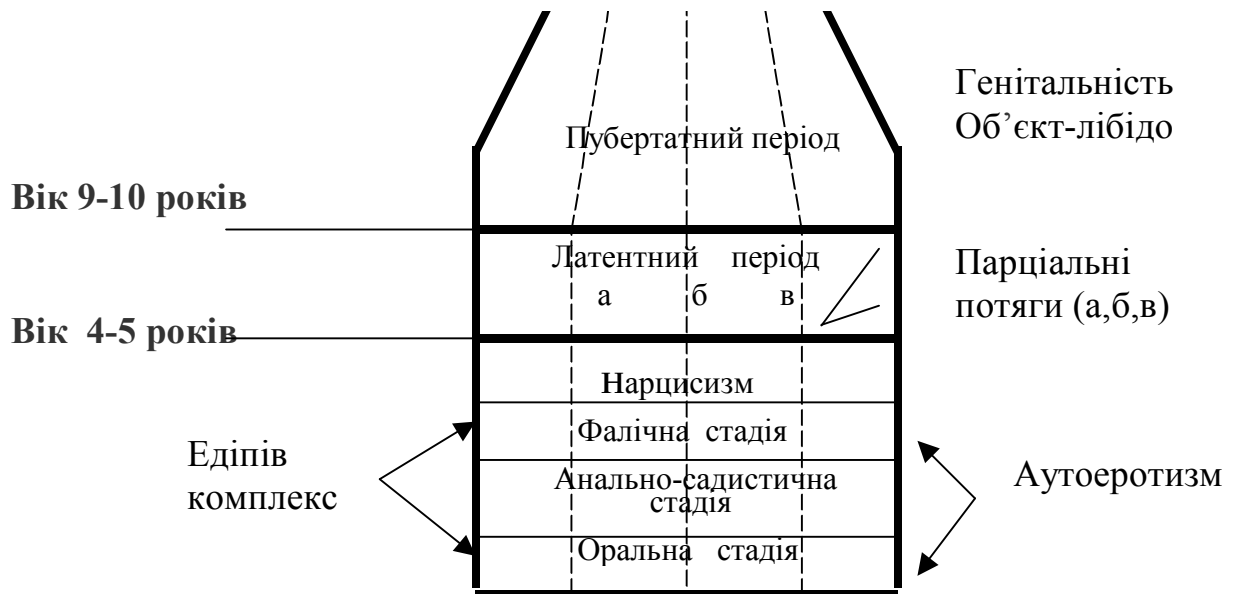

Рис. 1.

Стадії психосексуального розвитку, що переломлюються у формуванні неврозів, психозів та в нормі (за З. Фройдом)

кий міф виявляє нав'язливий стан, який визнає, прослідковує у собі кожна людина" [1]. Звертає на себе увагу той факт, що вже при першому згадуванні Едіпового комплексу Фройд апелює до міфу, який виходить за рамки історії різноманітного індивідуального досвіду. Із самого початку він підкреслює універсальність Едіпу, з часом посилюючи цю тезу тим, що кожна дитина стикається із завданням здолати цей комплекс [2].

В 1900 році, у "Тлумаченні сновидінь" [3], З. Фройд знайомить читача із своїм відкриттям у повному обсязі. Отож розуміння суті феномена, який названий фундаментом психоаналізу *Едіповим комплексом*, потребує звернення до древньогрецького міфу. Відомо, що цар Едіп – фіванський герой, син царя Лаїя та Іокасти. Його батьку свого часу передбачали, що він буде вбитий своїм сином. Коли народився Едіп, Лаїя наказав рабу кинути дитину в пустинних горах. Раб пожалів малюка і віддав його пастуху бездітного коринфського царя Поліба, котрий усиновив і виховав дитину. Едіп виріс, будучи впевненим, що він син Поліба та Меропи. В юнацькому віці він отримав передбачення Дельфійського оракула, що уб'є батька та одружиться на матері. Зляканий таким пророцтвом, він вирішив назавжди покинути Поліба та Меропу і зайнявся подорожуванням. На перехресті доріг Едіп зустрів Лаїя, у сутичці з ним убив його й усіх його супутників, крім одного, котрому вдалося утекти. Едіп прийшов до Фів, що страждали від Сфінкса, який загадував подорожуючим загадку та пожирав тих, хто не зміг її вирішити. Едіп розгадав її, і тим самим звільнив місто від потвори. Вдячні фіванці вибрали Едіпа своїм царем та одружили його з вдовою Іокастою. Але через кілька років у Фівах почалися чума та голод. Дельфійський оракул передрік, що біди закінчаться, коли з міста виженуть убивцю попереднього царя Лаїя. Едіп почав енергійно розшукувати злочинця та, знайшовши єдиного свідка, що врятувався, дізнався, що справжнім убивцею був він

сам. Більше того, свідок виявився тим самим рабом, що колись передав малюка-Едіпа пастуху Поліба. Так Едіп з'ясував, що передбачення збулося і що він не лише вбивця батька, але й чоловік власної матері. Відчуваючи непереборний жах, він осліпив себе, а Іокаста вчинила самогубство [4].

Приблизно до 1930 року Едіпів комплекс залишався для З. Фрейда наріжним каменем психоаналітичної теорії. Однак відтоді психоаналіз стає більшою мірою зорієнтованим на матір та займається доедіповими стосунками з нею. Сучасна тенденція полягає у розгляді Едіпового комплексу як психічної структури, котра сама вимагає інтерпретації скоріше з позицій ранніх конфліктів, ніж як первинне джерело неврозу.

Ж. Лапланша і Ж.-Б. Понталіса у "Словнику з психоаналізу" визначають Едіпів комплекс як упорядковану сукупність любовно-ворожих бажань дитини, спрямованих на батьків. Автори стверджують, що у позитивній формі цей комплекс розгортається так само, як і історія царя Едіпа, й передбачає наявність двох різноспрямованих бажань – смерті супернику тієї ж статі та сексуального потягу до одного з батьків протилежної статі. В негативній формі, навпаки, – це любов до одного з батьків тієї ж статі та ревності і ненависть до особи протилежної статі. Причому обидві ці форми визначають Едіпів комплекс у поширеному його трактуванні.

За Фройдом, Едіпів комплекс набуває найбільш активного формування у період від двох до п'яти років. У фалічній фазі його згасання спостерігається тоді, коли настає латентний період (*див. рис. 1 і 2*).

В пубертатний період спостерігається відродження Едіпового комплексу, який долається тим чи іншим вибором об'єкта. Саме він вважається основою структурування особистості і формування людських бажань. Природно, що психоаналітики вбачають у ньому підґрунтя всієї психопатології і намагаються виявити його своєрідне виникнення та способи усунення для кожного виду патології.

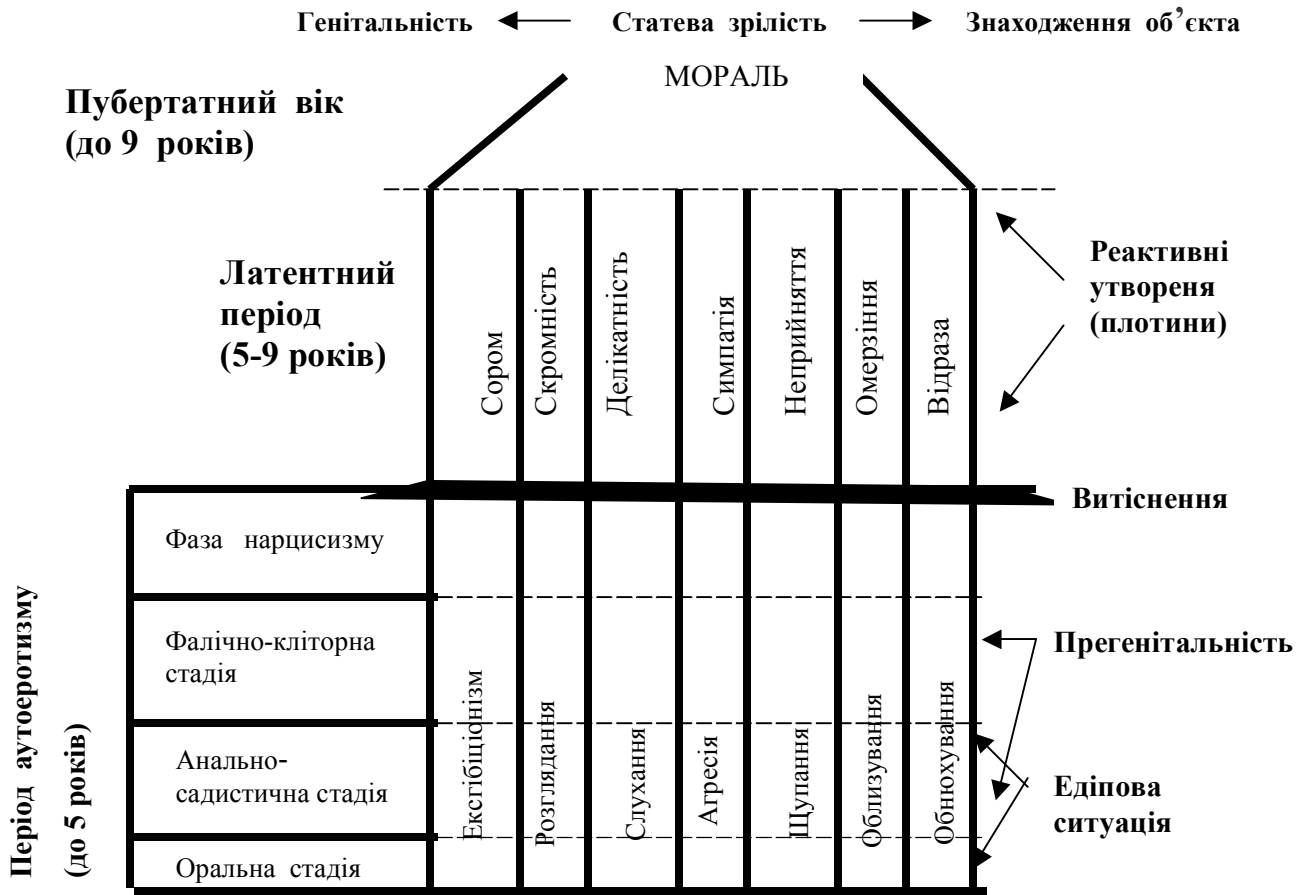

Рис. 2.

Основні новоутворення психосексуального розвитку особистості (за З. Фройдом)

Окремі вчені визначають Едіпів комплекс як сув'язь переважно несвідомих ідей і почуттів, котрі зосереджуються навколо бажання володіти одним із батьків протилежної статі і перевершити домагання своєї статі [5]. Усталеним є розуміння цього комплексу як універсального явища, філогенетично вбудованого і відповідального за основну частину неусвідомлюваного почуття провини. Згідно з концепцією Мелані Кляйн, походження неврозу відноситься до першого року життя, а не до кількох перших років, та пов'язано із поразкою становлення депресивної позиції, а не з окремишньою фіксацією на різноманітних стадіях дитинства. Внаслідок цього депресивна позиція в кляйніанській теорії відіграє ту ж саму роль, що й поняття Едіпового комплексу в класичній теорії. Іншими словами, Мелані Кляйн відносить виникнення Едіпового комплексу до першого року життя, тобто до тієї фази, яка в класичній теорії вважається оральною.

Едіпів комплекс у трактуванні вчених визначається у простій позитивній формі (саме так він постає і в міфі). Однак, як помітив Фройд, це тільки "спрощення і схематизація" реального досвіду в усій його складності: "... для хлопчика характерно не тільки амбівалентне ставлення до батька і вибір матері як об'єкта любові, але одночасно і властива дівчинці ніжність до батька і ревнива ворожість стосовно матері" [6]. Насправді між

позитивною і негативною формами існують змішані випадки, де ці дві форми знаходяться в діалектичній взаємодії і де, відповідно, аналіз покликаний розкрити різноманітні позиції суб'єкта у вирішенні Едіпового конфлікту.

Едіпів комплекс, як підкреслював Рут Мак Брун-вік, визначає місце дитини у сімейному трикутнику. Його опис у розгорнутій формі дозволив Фройд пояснити амбівалентне ставлення до батька у хлопчика через взаємодію гетеросексуальних і гомосексуальних моментів, а не просто як ситуацію суперництва. У цьому напрямку перші розробки фрейдівської теорії базувалися на прикладі хлопчика. Фройд протягом тривалого часу вважав, що *mutatis-mutandis** комплекс Едіпа може бути віднесений і до дівчинки. Однак це відкидається через низку обставин:

по-перше, у своїй статті про "генітальну організацію лібідю у дитини" вже існувала думка про те, що на фалічній стадії, при досягненні вищої точки розвитку Едіпового комплексу, для дітей обох статей існує лише один значимий орган – фалос;

по-друге, зростає роль доедіпового періоду залежності від матері; причому доедіпова стадія дуже чітко наявна у дівчинки, оскільки для неї Едіпів комплекс означає зміну об'єкта любові – перехід від матері до батька.

Просуваючись далі у розробці цих двох напрямків, психоаналітики глибше зацікавилися специфікою

* З лат. - змінивши те, що варто змінити, привносячи потрібні зміни.

“жіночого Едіпа”. Так, на початку своїх досліджень З. Фройд не визначав чітко вік, пов’язаний з Едіповим комплексом. У “Трьох нарисах з теорії сексуальності” [7] остаточний вибір об’єкта віднесений лише до періоду статевого дозрівання, а дитяча сексуальність визначається як автоеротична. При такому підході досліджуваний комплекс, який уперше виникнув у дитинстві, виходить на перший план лише у період статевого становлення і доволі швидко долається. Нечітка позиція Фройда у вирішенні даного питання помітна і в “Лекціях до вступу в психоаналіз” [8], хоч до цього часу він уже визнав, що дитина, подібно до дорослого, здатна вибирати об’єкт потягу. Визнавши існування дитячої генітальної організації і фалічної стадії, видатний психолог пов’язав Едіпа саме з цією стадією або, іншими словами, з періодом між трьома і п’ятьма роками.

Вочевидь Фройд завжди визнавав наявність у житті індивіда особливого періоду, який передує Едіповому комплексу. Ті дослідники, котрі розмежовують і навіть протиставляють доедіпові період едіповому, йдуть ще далі, підкреслюючи роль складних взаємостосунків між матір’ю і дитиною та відстежуючи фіксацію на цих стосунках у найрізноманітніших психопатологічних структурах. Такий підхід є запереченням відомого твердження, згідно з яким Едіп – це “ядро неврозів”. На думку багатьох авторів, існування дуального ставлення, що передує Едіповому трикутнику, означає, що конфлікти цього періоду можуть бути проаналізовані без врахування суперництва з третьою особою [9]. М. Кляйн та її прихильники акцентують увагу на самих ранніх стадіях дитинства, не називаючи доедіповою ні одну із них. Для них Едіпів комплекс пов’язаний з так званою депресивною установкою, при якій дитина вступає у стосунки з дорослими як цілісними персонажами [10].

Стосовно питання про доедіпову структуру З. Фройд завжди висловлювався стримано: він не відразу визнав виняткове значення початкового зв’язку дитини з матір’ю, і дивувався відкриттям таких зв’язків, пов’язаних з доедіповою стадією у дівчаток, які були здійснені переважно жінками-психоаналітиками. Однак він вважав, що для пояснення цих фактів зовсім не обов’язково вдаватися до вживання концепту Едіпового комплексу.

Відмова З. Фройда поставити едіпові стосунки на один рівень з доедіповими (із структурного чи етіологічного погляду) цілком узгоджується з його уявленням про особливе значення Едіпового комплексу, що й знаходить обґрунтування в основних його функціях:

– вибір об’єкта любові за досягненням статевої зрілості зумовлений не тільки енергетичною навантаженістю об’єкта і різноманітними (само) ототожнюваннями, внутрішньо властивими Едіповому комплексу, але й заборонаю інцесту;

– перехід до генітальної стадії ні в якому разі не забезпечується однією тільки біологічною зрілістю; генітальна організація передбачає усталене панування фалоса, котре недосяжне без вирішення Едіпової кризи на шляху (само) ототожнювання;

– комплекс Едіпа впливає на формування особистості та утворення різноманітних інстанцій, особливо Над-Я та Ідеал-Я.

Засновник психоаналізу пов’язує ці структурні моменти у формуванні особистісної топіки із згасанням

Едіпового комплексу і вступом підлітка у латентний період. У цьому процесі він убаचाє значущість витіснення: “В ідеальному випадку цей період є не що інше, як руйнування, придушення комплексу... Якщо ж “Я” змогло тільки витіснити комплекс, то він несвідомо зберігається у “Воно” і згодом виявляє себе патогенними впливами” [11]. Далі вчений обговорює різноманітні фактори, що викликають згасання Едіпового комплексу. У хлопчика саме батьківська “загроза кастрації” приводить у кінцевому підсумку до відмови від інцестуозного об’єкта, тому Едіпів комплекс усувається швидко і рішуче. У дівчинки відношення Едіпового комплексу до комплексу кастрації зовсім інше: “...якщо у хлопчика цей комплекс підринається комплексом кастрації, то у дівчинки, навпаки, останній створює саму можливість Едіпового комплексу і спричиняє його виникнення” [12]. У дівчинки “...відмова він пенісу неможлива без відшкодування втрат. Дівчинка проходить шляхом символічних змін від пеніса до дитини, так що вищою точкою Едіпового комплексу стає її давнє бажання отримати в подарунок дитину від свого батька, народити йому дитину” [13]. Отже, у цьому випадку чітко вказати момент згасання Едіпового комплексу набагато складніше.

Наведений опис повною мірою не враховує базового характеру Едіпового комплексу у З. Фройда, що підтверджує гіпотеза про вбивство праотця як про момент народження людства (див. “Тотем і табу” [14]). З історичного погляду вона доволі проблематична: її слід розуміти передусім як міфічний вираз неминучості для кожної людини бути “Едіпом у зародку”. Едіпів комплекс не зводиться ні до жодної реальної ситуації, ні до якогось конкретного впливу батьків на дитину. Його дієвість зумовлена тим, що тут актуалізується інстанція заборони, котра блокує шлях до природного задоволення бажань і пов’язує неподільним зв’язком бажання і закон (на цей момент вказує Жак Лакан). При такому підході заперечення Малиновського, підхоплені “культуралістською школою”, втрачають свою гостроту. Суть їх зводиться до того, що в деяких культурах, де батько не виконує репресивної функції, Едіпового комплексу не існує, а на його місці утворюється ядерний комплекс, характерний для даної соціальної структури. Стикаючись з такими культурами, психоаналітики робили спробу визначити, які реальні особи і які інститути втілюють функцію заборони, в яких соціальних механізмах складається структура трикутника “дитина – природний об’єкт її потягів – носій закону”. Така структурна концепція Едіпа узгоджується з тезою Клода Леві-Строса, котрий убаचाє в забороні інцесту загальний, необхідний і достатній закон відділення “культури” від “природи” [15].

Трактування Едіпового комплексу як виходу за рамки будь-якого індивідуального досвіду, в якому він виявляється, знаходить утілення в іншому фрейдівському понятті – *першофантазії*. Ці “філогенетично передані” схеми впорядковують уявне життя суб’єкта і постають як варіанти ситуації трикутника (спокушування, першосцена, кастрація і т.ін.). А зосередившись на відносинах у трикутнику, ми неминуче відводимо важливу роль у формуванні Едіпового комплексу не тільки суб’єкту і його потягам, а й іншим полюсам цих відносин (несвідомі бажання кожного з батьків, спо-

кушування, стосунки між батьками). Отож у структурі особистості інтеріоризуються і зберігаються поряд з образом того чи іншого з батьків саме ці різноманітні типи відносин між усіма трьома полюсами трикутника.

К.Г. Юнг увів в психоаналіз поняття “комплекс Електри”, що вказує на симетричність відносин дітей обох статей до батьків.

Комплекс Електри – жіночий варіант Едіпового комплексу. В його основі знову-таки покладений древньогрецький міф, за яким Електра – донька Агамемнона та Клитемнестри. Агамемнон, разом з братом Менелаям, тікали з Мікен у Спарту, де одружилися на доньках спартанського царя Тиндарея – Клитемнестрі та Елені (через яку з часом розпочалася Троянська війна). Пізніше Агамемнон зумів повернути собі мікенський трон, але згодом пішов на Троянську війну, повернувшись з якої, став жертвою Клитемнестри та її коханця Егіста. Електра, що палко кохала батька, та її брат Орест, обурені безсоромністю матері, поклялися помститись за його безславну загибель. Через деякий час Орест жорстоко розправився і з матір'ю, і з Егістом – зпалив їх живцем у палаці.

К.Г. Юнг уперше використав вислів “комплекс Електри” у роботі “Досвід написання психоаналітичної теорії” [16]. Проте З. Фрейд висловив свою незгоду з ним [17], а у статті про жіночу сексуальність заявив свою позицію більш рішуче: жіночий Едіп не тотожний чоловічому, “... тільки у хлопчика складається це відношення, яке визначає всю його долю – між любов'ю до одного з батьків і ненавистю до іншого, як до суперника” [18]. Відтак фундатор психоаналізу обстоює відмінності у впливові комплексу кастрації на дітей різної статі: особливе значення для дівчинки має доєдіпова прив'язаність до матері, роль фалоса для обох статей та ін. Вищесказане пояснює відмову З. Фрейда від терміна “комплекс Електри”, що передбачає однакову позицію хлопчика і дівчинки стосовно до батьків.

Таким чином введення в науковий обіг поняття “Едіпів комплекс” спричинило створення цілої низки термінів, пов'язаних з його наслідками. Так, особи з фіксацією (затримкою) на Едіповому рівні вважаються “фіксованими на матері”, або “фіксованими на батькові”, що дається взнаки при виборі сексуальних партнерів (схожість до батьків). У зв'язку з цим існує поняття “вибір об'єкта за примиканням”, при якому об'єкт любові обирається за образом батьків, котрі забезпечують дитині харчування, турботу, захист. Підстави для такого вибору полягають у тому, що сексуальні потяги спочатку примикають до енергетичного річчища самозбереження. У роботі “До введення в нарцизм” З. Фрейд говорить про “вибір об'єкта за примиканням” (або про аналітичний вибір об'єкта), протиставляючи його “нарцистичному” [19].

У психоаналітичній літературі зустрічаємо також поняття “кастраційна тривога”, зміст якої фіксує результат Едіпового суперництва з батьком.

З моменту першого вживання поняття “Едіпів комплекс” пройшло 90 років. Цього часу більш ніж достатньо для того, щоб переосмислити і доповнити ті знання, котрі нам залишили З. Фрейд та його послідовники. Так, В. Райх [20] висунув припущення, що Едіпів комплекс зберігає своє значення тільки у західній культурі з її цінностями панування та підпорядкування. Він має зникнути разом із змінами в соціальній організації людей. На думку Е. Фрома, Фрейд дав неправильну інтерпретацію міфу про Едіпа. Цей міф повинен розумітись як символ не інцестуозної любові між матір'ю і сином, а як бунт сина проти авторитарного батька у патріархальній сім'ї. В наш час фрейдівське уявлення про Едіпів комплекс переосмислюються та емпірично перевіряються. Найгостріше критику-

ється претензія класичного психоаналізу на пояснення як мотивів поведінки індивіда, так і історії розвитку всього людства виключно через змістовий формат Едіпового комплексу [21].

У цьому теоретичному контексті велику цінність для нас становить відношення до Едіпового комплексу відомого учня З. Фрейда – К.Г. Юнга, для котрого, за словами дослідника А. Руткевича [22], він є лише одним із численних комплексів. Зокрема, якщо у дитини виникають невротичні симптоми, то треба шукати їх причини в неврозах її батьків. Для З. Фрейда неврози дорослої людини сягають корінням у дитячі переживання, а для Юнга вони скоріше пов'язані з конфліктами дорослого життя, або із взаємодією свідомості та колективного несвідомого.

Наші багатолітні дослідження, що здійснюються у рамках психодинамічної теорії АСПН [23], доводять наявність феномена едіпової залежності суб'єкта від батьків, з якими пов'язані первинні лібідні потяги. Емпіричний матеріал підтверджує, що внутрішня суперечливість суб'єкта безпосередньо залежна від Едіпового комплексу, в контексті якого існує “табу” на чуттєвість з бажаним об'єктом лібідо. Останнє має тенденцію генералізувати не лише на об'єкти заміщення, але й розповсюджується на інші сфери стосунків з людьми і має вираз у почуттях меншовартості, ревнощам, задрощам та певних агресивних тенденціях. Метод АСПН дозволяє діагностувати, об'єктивувати і психокоректувати деструктивні важелі поведінки людини, а тому сприяє підвищенню її соціально-перцептивної компетенції та оптимізує спілкування.

1. Лапшани, Ж.-Б. Понталіс. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 485 с.
2. Там само.
3. Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: Здоровье, 1991. – 287 с.
4. Ранк О., Закс Г. Психоаналитическое исследование мифов и сказок // Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа. – М.: Совершенство, 1998.
5. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа. – СПб.: Восточно-Европейский Институт психоанализа, 1995. – 524 с.
6. Лапшани, Ж.-Б. Понталіс. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 485 с.
7. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности // Психология бессознательного: Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1990. – 440 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1991. – 365 с.
9. Лапшани, Ж.-Б. Понталіс. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 485 с.
10. Cf. Klein (M.). Some Theoretical Conclusions regarding the Emotional Life of the Infant, 1952. In: Developments.)
11. Freud (S.). Der Untergang des Oedipuskomplexes, 1924. – G.W., XIII. – 399.
12. Freud (S.). Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds, 1925. G.W., XIU. – 28.
13. Freud (S.). Der Untergang des Oedipuskomplexes, 1924. – G.W., XIII. – 401.
14. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – М.: Госиздат, 1924. – 394 с.
15. Cf. Levi-Strauss (C.). Les structures elementaires de la parente, Paris, P.U.F., 1949. Вступ і част. II. Passim.
16. Jung (C.G.). Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie. In: Jahrbuch fur psychoanalytische und psychopathologische Forschungen. – Vol.V/ – 1913. – P. 370.
17. Freud (S.). Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität. – 1920. G.W., XII. – 281, n.1.
18. Freud (S.). Über die weibliche Sexualität, 1931. G.W., XIU., 521.
19. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе // З. Фрейд. Избранное. – М.: Внешторгиздат, 1990.
20. Психоанализ. Популярная энциклопедия. – М.: Олимп; ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – 592 с.
21. Современная западная философия. Словарь. – М.: Изд-во полит. лит., 1991. – 438 с.
22. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов: Пер. с англ. – К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 426 с.
23. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.